

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
навчальної дисципліни «Юридична психологія»
обов'язкових компонент освітньої програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 14.08.2024 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 08.07.2024 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
ХНУВС Протокол від 27.06.2024 р. № 22

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, канд. іст. наук, ст. наук. співр.
Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензенти:

1. Професор кафедри психології та педагогіки Харківського національного
університету внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор **Наталія
МІЛОРАДОВА**
2. Старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних
технологій Сумського державного університету, кандидат психологічних наук,
доцент **Наталія ТЕСЛИК**

**1.Розподіл часу навчальної дисципліни за темами
(денна форма навчання)**

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 3							
Тема № 1. Теоретико-методологічні засади юридичної психології	12	2		2		8	залік
Тема № 2. Нормативна регуляція поведінки. Девіантна і делінквентна поведінка особистості	18	4		8		6	
Тема № 3. Психологія особистості злочинця та злочинних груп	34	4		8		22	
Тема № 4. Психологія юридичної діяльності	26	4		8		14	
Всього за семестр:	90	14		26		50	

1.1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами (заочна форма навчання)

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 3							залік
Тема № 1. Теоретико-методологічні засади юридичної психології	12					12	
Тема № 2. Нормативна регуляція поведінки. Девіантна і делінквентна поведінка особистості	18	2		2		14	
Тема № 3. Психологія особистості злочинця та злочинних груп	34	2		2		30	
Тема № 4. Психологія юридичної діяльності	26	2				24	
Всього за семестр:	90	6		4		80	

2. Методичні вказівки до практичних занять

Практичне заняття №1.

Тема №1. Теоретико-методологічні засади юридичної психології

Навчальна мета заняття: визначення предмету, основної мети, задач юридичної психології

Кількість годин - 2 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття, завдання, структура юридичної психології.
2. Історія розвитку юридичної психології.

3.Методи дослідження, які використовує юридична психологія, їх класифікація.

Методичні вказівки.

Юридична психологія використовує систему методів психології в цілому і постійно збагачується новими методами, розробляючи власні й запозичаючи їх в інших науках (наприклад, у юриспруденції). Ці методи можна класифікувати як по цілям, так і по способах дослідження.

Методи наукового дослідження. З їхньою допомогою досліджуються психічні закономірності людських стосунків, що регулюються нормами права, і розробляються науково обґрунтовані рекомендації для практичних працівників, які займаються проблемами захисту прав і свобод громадян.

Методи психологічного впливу на особистість у правоохоронній діяльності - це способи впливу на психіку правопорушника, потерпілого чи свідка з метою спонукання їх до дачі показань із приводу обставин правопорушення.

Метод надання інформації - цілеспрямоване передавання повідомлень про факти, події з метою збагачення іншої людини знаннями та задоволення його допитливості.

Зворотною стороною методу передавання інформації є її ***приховування***. Працівник правоохоронних органів, володіючи даними, що викривають правопорушника, свідка або потерпілого та свідчать про їхню брехню, не використовує ці знання до певного часу. У перелічених вище осіб складається ілюзія та хибне уявлення про справжню мету слідчого, що, у свою чергу, може породжувати переоцінку своїх можливостей та також прояви необережності зі свого боку.

Метод передачі інформації тісно пов'язаний з методом *переконання*. Необхідність взаємодоповнення цих методів завжди виникає у ситуаціях, коли після надання інформації об'єкту впливу в нього наступає стан розгублення. У цьому випадку переконання допомагає прийняттю необхідного рішення. Головними складовими переконання є інформування (розповідь), роз'яснення, доказ, спростування та бесіда.

Методи судово-психологічної експертизи (СПЕ). Судово-психологічна експертиза проводиться експертом-психологом за постановою слідчих або судових органів і повинна являти собою об'єктивне й повне дослідження окремої особистості (групи людей). Судово-психологічне експертне дослідження обмежене вимогами законодавства, що регламентує проведення експертизи. Зміст комплексу методів, використовуваних у СПЕ визначається характером правопорушення, тими конкретними завданнями, які поставлені перед експертом, віком підекспертної особи (осіб). Деякі методи СПЕ включаються в дослідницький комплекс обов'язково: бесіда, спостереження і його різновид - поведінковий портрет, аналіз матеріалів кримінальної справи, ретроспективний аналіз поведінки підекспертної особи (осіб) у досліджуваній ситуації правопорушення. Самусудово-психологічну експертизу часто називають методом дослідження особистості (групи).

Способи дослідження: спостереження, експеримент, опитування,

анкетування, інтерв'ю, бесіда, тести, контент-аналіз.

Спостереження - систематичний метод, який дотримується певної мети й проходить по заздалегідь складеному плані, з використанням спеціальних засобів, технічних пристроїв для реалізації спостереження й фіксації отриманих даних.

Заключним етапом спостереження може бути складання «поведінкового портрета». Предметом спостереження тут є поведінка дорослої людини в природних життєвих умовах. Однак дані спостереження тільки за поведінкою виявляється недостатньо для психологічного аналізу поведінки й розуміння змісту останнього. Адже поведінку людини неможливо відокремити від контексту тої ситуації, у якій воно розвертається. А це означає, що в рамках польового спостереження саме спостереження здійснюється одночасно по двох лініях: як за поведінкою людини, так і за ситуацією, у якій останнє має місце.

Елементи поведінки це підтверджують і в яких ситуаціях:

- *пантоміміка* (постава, особливості ходи, жестикуляції, загальна скутість або, навпаки, воля рухів випробуваного, характерні індивідуальної пози);

- *міміка* (загальне вираження особи, стриманість, виразність; у яких ситуаціях міміка буває особливо жвавою, у яких - скованій);

- *мовна поведінка* (мовчазність, говіркість, багатослівність, лаконізм; стилістичні особливості, зміст і культура мови; інтонаційне багатство, включення в мову пауз, темп мови).

Метод експерименту. Основні особливості експерименту полягають у наступному:

- 1) в експерименті дослідник сам викликає досліджуване їм явище, а не чекає, як при спостереженні, поки воно з'явиться;

- 2) експериментатор може змінювати, варіювати умови, за яких відбувається явище, що його цікавить;

- 3) експеримент дозволяє виявити причинні залежності й відповісти на запитання: «Що викликало зміну в поведінці?», тому що може виявити значення окремих, спеціально створених умов і встановити закономірні зв'язки, що визначають досліджуваний процес;

- 4) у результаті експерименту встановлюються кількісні закономірності, що допускають математичне формулювання. В основному саме завдяки експерименту природознавство прийшло до відкриття законів природи.

Експеримент - це «активний» метод вивчення явищ. Якщо спостереження дозволяє відповісти на питання: «Як? Коли? Яким чином?», те експеримент відповідає на запитання: «Чому?»

Опитування - це метод збору первинної інформації, заснований на безпосередньому (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованому (анкета) соціально-психологічній взаємодії дослідника й опитуваного. Джерелом інформації в цьому випадку служить словесне або письмове судження людини.

Широке використання даного методу пояснюється його універсальністю, порівняною легкістю застосування й обробки даних. Дослідник у короткий строк може одержати інформацію про реальну діяльність, вчинки опитуваного,

інформацію про його настрої, наміри, оцінках навколишньої дійсності.

Одні із труднощів, з якої зіштовхується дослідник, що застосовує методи опитування - це забезпечення вірогідності й надійності отриманих даних. Інформація, що одержує той що опитує, носить суб'єктивний характер, тому що залежить від ступеня щирості що відповідає, його здатності адекватно оцінювати свої вчинки й особистісні якості, а також інших людей, події що відбуваються.

Опитування може бути груповим і індивідуальним; усним і письмовим.

Бесіда - це один з методів опитування, що представляє собою відносно вільний діалог між дослідником і досліджуваним (досліджуваними) на певну тему, тобто метод одержання інформації на основі вербальної (словесної) комунікації. У бесіді можна виявити відносини обстежуваної особи до людей, власної поведінці, подіям; визначити культурний рівень, особливості моральної й правової свідомості, рівень розвитку інтелекту й т.п.

Під час бесіди варто зробити сприятливе враження на співрозмовника, розбудити інтерес до тих питань, які обговорюються, бажання відповідати на них. На що ж потрібно звернути увагу при налагодженні особистого контакту зі співрозмовником?

Інтерв'ю - це метод одержання необхідної інформації шляхом безпосередньої цілеспрямованої бесіди у формі «питання-відповідь».

Бесіда, як правило, не обмежена в. В інтерв'ю, людина, яка інтерв'ює «нав'язує» темп і план розмови, більш жорстко тримається в рамках обговорюваних питань. У процесі інтерв'ю певною мірою ослаблений зворотний зв'язок - той що опитує зберігає нейтральну позицію, лише фіксує відповіді, висловлення й опитуваному часто важко буває зрозуміти відношення з боку психолога до його відповідей (чи приймає він їх, чи вірить, чи розділяє такі ж погляди). Значна частина допиту в процесі проведеного слідства проходить у формі інтерв'ю.

Анкетування - це проведення опитування в писемній формі. Для цього використовується набір структурно організованих питань (анкета). Перевага даного методу полягає в можливості проведення дослідження великої групи людей одночасно й у порівняній легкості статистичної обробки даних.

В галузі юридичної психології анкетний метод застосовувався при дослідженні зародження злочинного наміру, професіограм, професійної придатності, професійної деформації слідчих і інших фахівців правоохоронної системи.

Тест - це психодіагностичний метод, що представляє собою систему завдань, пропонуваних випробуваному, і визначається як стандартизований вимір й оцінка індивідуальних особливостей особистості, її станів, реакцій. Тест використовується для перевірки рівня інтелектуального розвитку, визначення ступеня обдарованості дітей, професійної придатності (наприклад, юристів); ряд тестових методів застосовується в судово-психологічній експертизі. Тест можна використовувати також для виміру соціально-психологічних особливостей груп, ступеня виразності групових феноменів.

Соціометрія - це метод дослідження міжособистісних взаємин у групі,

колективі. Соціометрична техніка застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалювання. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціальної поведінки людей в умовах групової діяльності, судити про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп.

Разом з офіційною або формальною структурою спілкування, що відбиває раціональну, нормативну, обов'язкову сторону людських взаємин, у будь-якій соціальній групі завжди існує психологічна структура неофіційного або неформального порядку, що формується стихійно як система міжособистісних відносин, симпатій і антипатій.

Метод психологічного аналізу документів. Контент-аналіз.

При психолого-правовому аналізі встановлюються причинні зв'язки із зовнішніми й внутрішніми факторами й злочинною поведінкою, а також поведінкою потерпілого в криміногенній ситуації. Крім якісного аналізу юридичних документів, застосовуються кількісний, формалізований аналіз, виділення й обробка одиниць інформації. Найпоширенішим з них є контент-аналіз.

Контент-аналіз (аналіз змісту) полягає в тому, що його процедура передбачає підрахунок частоти (і обсягу) згадувань тих або інших значеннєвих одиниць досліджуваного тексту, а потім по співвідношенню цих частот робляться психологічні висновки.

Однією з **центральної проблеми юридичної психології** є вивчення і розкриття закономірностей юридичної діяльності. Це потребує, насамперед, встановлення психологічної структури діяльності, що дає можливість більш повно і глибоко вивчити всі особливості діяльності, отже - ретельніше підготуватись до її виконання. Виявлення та вивчення психологічної структури є необхідною передумовою і для вирішення проблем наукової організації цієї діяльності.

Виявити психологічну структуру - це означає, передусім, визначити основні компоненти даного виду діяльності, що можна зробити, лише розглядаючи людину як *суб'єкт праці, пізнання і спілкування*. Будь-яка діяльність характеризується спрямованістю, наявністю специфічних цілей; особливостями об'єктів діяльності; конкретними методами і засобами досягнення мети; наявністю специфічних умов діяльності. Сказане повною мірою стосується і юридичної діяльності.

Мета (чи сукупність цілей) *юридичної діяльності* визначається необхідністю забезпечення умов для функціонування правової держави та нормальної життєдіяльності (безпеки життя і здоров'я, права власності тощо) кожного конкретного громадянина держави. Жоден з інших видів діяльності не є носієм сукупності цілей, притаманних правоохоронній та правозастосовній діяльності, що власне й визначає специфічність її психологічної структури.

Об'єкти юридичної діяльності - переважно особи, що перебувають у конфліктних стосунках із законом, порушують правові норми чи є носіями інформації, значимої для розкриття та розслідування злочинів, їх профілактики. Сюди ж слід віднести специфічні емоційні стани об'єктів, специфічність

інформації, що збирається в процесі діяльності, особливості її опрацювання та закріплення. Особливі умови діяльності створюються тими психологічними відносинами, які супроводжують її здійснення. Вони визначаються поведінкою осіб, що порушили закон чи є носіями інформації про нього, їх ставленням до *суб'єкта діяльності* - працівника правоохоронних чи правозастосовних установ.

Завдання практичного заняття:

1. Зробити аналіз та вивчити методологічні і теоретичні засади юридичної психології ; проаналізувати методи і методики теоретико-прикладних досліджень, їх застосування (з попередньою адаптацією) для потреб юридичної психології.
2. Виявити та дослідити структурні елементи юридичної психології.
3. Проаналізувати соціокультурні, етнопсихологічні та соціально-психологічні особливості управлінської діяльності; розробити принципи і технології планування, стратегії, координації, комунікації, мотивації діяльності, методів стимулювання, психологічних особливостей прийняття рішень, способів формування робочих груп тощо.
4. Розробити практичні рекомендації з метою поліпшення ділового спілкування, ефективного розв'язання психологічних завдань та ін.
5. Проаналізувати особливості структури юридичної психології, зумовлені завданнями і функціями, які вона здійснює в системі суспільних відносин.

Теми доповідей та рефератів:

1. Місце юридичної психології у системі психологічних та юридичних знань.
2. Основні категорії юридичної психології.
3. Структура сучасної юридичної психології
4. Принципи юридичної психології
5. Завдання юридичної психології

Питання для самостійного опрацювання

1. Змістовна специфіка пізнавальної, конструктивної, організаторської та комунікативної частини юридичної діяльності.
2. Загальні та специфічні психологічні чинники юридичної діяльності.
3. Функціонально-психологічний аналіз юридичної діяльності.

Рекомендована література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник /О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред.

В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
4. Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.;

Практичні заняття № 2, №3, №4, №5

Тема №2. Нормативна регуляція поведінки. Девіантна і делінквентна поведінка особистості

Навчальна мета заняття: вивчення поняття про нормативну регуляцію поведінки та аналіз понять девіантної та делінквентної поведінки.

Кількість годин - 8 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття «психіка». Людина, індивід, індивідуальність, особистість.
  2. Свідомість особистості, її розвиток у філогенезі.
  3. Правосвідомість особистості. Деформації правосвідомості.
  4. Ціннісні орієнтації індивіда та ставлення до права.
  5. Психічні стани людини: загальна характеристика.
  6. Специфічні прояви психічних станів особистості у сфері правовідносин.
  7. Рефлексія як властивість індивіда. Рефлексія у діяльності юриста.
  8. Психологія особистості і діяльності.
  9. Особистісний підхід в психології.
  10. Поняття і структура діяльності.
  11. Емоційно-вольові процеси і стани. Пам'ять.
  12. Поведінка людини в конфліктних ситуаціях.
  13. Особистість і структура її психічних властивостей.
-
14. Стрес як психологічна категорія. Види стресу. Фізіологічні та психологічні прояви стресу.

15. Стресогенні фактори діяльності представників юридичної професійної діяльності.
16. Стресостійкість особистості: поняття та засоби її підвищення.
17. Девіація. Суть поняття
18. Норма і відхилення від неї
19. Типологія відхилень
20. Теорії девіантної поведінки
21. Профілактика девіантної поведінки як рання профілактика злочинності

Методичні вказівки.

Психіка людини - відбивно-регуляційна діяльність, яка забезпечує активну її взаємодію з навколишнім світом на основі присвоєння загальнолюдського досвіду.

Психіка людини є особливим механізмом - це суб'єктивне, сигнальне, соціально обумовлене відображення дійсності у вигляді ідеальних образів, на основі яких здійснюється активна взаємодія людини з середовищем. Психіка здійснює функцію орієнтації і регуляції діяльності, поведінки людини.

Психіка - суб'єктивне відображення об'єктивного світу. У психології стосовно людини використовуються поняття «індивід», «особистість», «індивідуальність». Часто ці поняття підміняють один одного.

Дати загальну характеристику психічних процесів людини. Розкрити зміст емоційно-вольової сфери особистості. Професійна діяльність працівників правоохоронних органів здійснюється в умовах, що потребують розвиненої саморегуляції психічних станів та поведінки в цілому. У повсякденному житті й при виконанні службових завдань правоохоронець, з огляду на значимість для нього певних ситуацій, зазнає тих чи інших переживань. Разом з тим, більшість цих ситуацій потребує контролю над їх виявленням, подолання негативних станів, наполегливості та стійкості в досягненні поставленої мети. Регулятором конкретних актів поведінки виступають емоції, почуття, воля. Що таке емоції, почуття? Це наше суб'єктивне ставлення до оточуючих людей, предметів та явищ залежно від їх безпосереднього зв'язку з нашими потребами. У цьому вони подібні, але між ними є й суттєва різниця.

Структура психічних процесів: 1. Пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, уява, увага, мислення, пам'ять, мовлення). 2. Емоційні процеси. 3. Вольові процеси.

Відчуття - психічний процес відображення окремих властивостей предметів і явищ діяльності, а також внутрішніх станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні рецептори.

Це відчуття світла, кольору, запаху, смаку, дотику, шуму, вібрації, рівності або шорсткості, вологи, тепла чи холоду, болі, положення тіла в просторі тощо. Це елементарний чуттєвий - сенсорний образ. Але це ґрунт, на якому будується образ світу, чуттєва тканина свідомості індивіда. Втрата здатності відчувати - це втрата каналів зв'язку людини зі світом.

Фізіологічним механізмом відчуттів є діяльність різних аналізаторів: *зовнішніх* (зорові, слухові, дотикові, смакові, нюхові) і *внутрішніх* (сигналізують про голод, спрагу, рівновагу та ін.).

Сприйняття - форма цілісного відображення предметів і явищ об'єктивного світу при їхньому безпосередньому впливі в даний момент на органи відчуттів. Сприйняття є результатом діяльності системи аналізаторів.

На відміну від відчуттів, у процесі сприйняття формується цілісний образ предмета, явища, ситуації. Дивлячись на знаряддя вбивства, наприклад сокиру, слідчий сприймає її як цілісний предмет; у той же час органи почуттів інформують його про окремі властивості сокири (форма, величина, ступінь гостроти леза та ін.).

Основні види сприйняття:

- а) залежно від ведучого аналізатора, який бере участь у побудові образу, традиційно виділяють зорове, слухове, дотикове (тактильне), смакове, нюхове сприйняття;
- б) залежно від об'єкта сприйняття розрізняють сприйняття матеріальних предметів, простору, часу, руху, швидкості, основних соціальних життєвих явищ та інше.

Класифікація сприймання.

1. У залежності від виду аналізаторів сприйняття бувають зорові, слухові, кінестетичні, нюхові, смакові.
2. У залежності від форми існування матерії розрізняють сприйняття простору, напрямку, величини.
3. Сприйняття розділяють і в залежності від міри складності, розгорнення самого процесу - миттєве і відносно розчленоване на мікроетапи.
4. Залежно від міри упізнання - довільне й мимовільне.

Пам'ять - психічний процес запам'ятовування, збереження і відтворення минулого досвіду. Пам'ять буває *генетична* (спадкоємна) і *прижиттєва*.

Спадкоємна пам'ять зберігає інформацію, що визначає анатомічну й фізіологічну будову організму в процесі розвитку, й уроджені форми видової поведінки (інстинкти). Інформація в спадкоємній пам'яті зберігається в молекулах ДНК.

Прижиттєва пам'ять - це сховище інформації, одержаної з моменту народження і до кінця життя людини.

Увага - це спрямованість і зосередженість свідомості людини на визначених об'єктах при одночасному відволіканні від інших. Складність пояснення феномену уваги викликана тим, що вона не проявляється в «чистому вигляді», функціонуючи завжди як «увага до чого-небудь». Увагу варто розглядати як психофізіологічний процес, стан, що характеризує динамічні особливості пізнавальних процесів. Увага зумовлює вибірковість, свідомий чи напівсвідомий добір інформації, що надходить через органи почуттів.

Функції уваги:

- добір значимих впливів, що відповідають потребам даної діяльності;
- ігнорування інших несуттєвих конкуруючих впливів;
- регуляція і контроль діяльності.

Види уваги:

Мимовільна - виникає сама по собі під впливом сильного подразника. Наприклад, запеклий уболівальник ніколи не пройде повз афіши, що інформують

про футбольний матч, тоді як багато інших людей її просто не помітять. Коли людина знемагає від спраги, вона зосереджуватиметься на всьому, що могло б її втамувати та інше. Отже, мимовільна увага є формою зв'язку між потребою та предметом, що їй відповідає. До *зовнішніх* факторів, що залучають мимовільну увагу, відносяться: новизна, інтенсивність та інші фізичні характеристики сигналів, а до *внутрішніх* - актуальність для даної людини й відповідність її потребам та емоційному настрою.

Довільна - свідомо зосередженість на визначеній інформації, що вимагає вольового зусилля. Є результатом усвідомлюваної спрямованості індивіда на певний об'єкт і цим принципово відрізняється від мимовільної. Виконуючи функцію контролю, довільна увага обслуговує процес досягнення мети.

Уява - це психічний процес, що полягає в створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприйняття й уявлень, одержаних у попередньому досвіді. Уява буває *пасивною* (сновидіння, фантазування) та *активною*. За ступенем новизни зображень уява розділяється на *відтворюючу* (*репродуктивну*) і *творчу* (*конструктивну*).

На основі репродуктивної уяви створюється багато творів мистецтва, у яких відтворюється колись бачене або чує з більшою чи меншою точністю. Творча уява дозволяє створювати нові образи на основі комбінації колишніх уявлень, нові наукові теорії на основі раніше висловлених гіпотез та інше.

Мислення - це найважливіша форма відображення дійсності нашим мозком. Від елементарного аналізу, доступного на рівні сприйняття та відчуттів, мислення відрізняється більш серйозним і глибоким узагальненням, умінням порівнювати й зіставляти явища, досліджувати їхні причинно-наслідкові зв'язки і робити логічні висновки. Якщо відчуття відбиває окремі властивості предмета, а *сприйняття* - предмет у цілому, то мислення намагається охопити те загальне, що притаманне всім однорідним предметам чи явищам. У результаті такого словесного узагальнення формуються поняття.

Емоційно-вольова сфера особистості

Емоції - різні форми відображення реального світу. На відміну від пізнавальних процесів, які відображають навколишню дійсність у відчуттях, образах, уявленнях, поняттях, думках, емоції відображають об'єктивну реальність у переживаннях. У них виражається суб'єктивне ставлення людини до предметів і явищ довкілля. Одні предмети, явища, речі радують людину, вона захоплюється ними, інші - засмучують чи викликають огиду, треті - залишають байдужими.

Емоційні явища, як і всі психічні процеси, тісно пов'язані з діяльністю мозку. Дослідженнями вчених-психофізіологів встановлено, що існують локалізовані центри, які керують емоційними реакціями. Такі центри знаходяться у підкорковій частині мозку, що в процесі еволюційного розвитку людини майже не змінилась. Але кора, постійно розвиваючись, «олюднила» як саму підкірку, так і зміст та характер перебігу емоційних явищ. *Людський мозок* - цілісна система, де кора та підкірка перебувають у безперервній взаємодії. Якщо кора головно мозку контролює підкірку, чинить переважно регулюючий, гальмуючий вплив (наприклад, стримує зовнішні вияви почуттів),

то підкірка стимулює кору великих півкуль. Отже, *емоції* - це особливий клас психічних процесів, пов'язаних із потребами і мотивами, які відображають у формі безпосередньо чуттєвих переживань значущість впливу на людину явищ і ситуацій. *Базові емоції по Екману*: гнів, страх, відчай, здивування, радість, печаль.

Функції емоцій та почуттів:

Емоції, виконуючи функцію *оцінки*, безпосередньо через переживання оцінюють і виражають значущість предметів, явищ і ситуацій для досягнення цілей і задоволення потреб людини. З оцінки того, що відбувається, витікає друга функція емоцій - *спонукання до дії*. Залежно від знака оцінки (позитивного чи негативного) дія може бути спрямована чи на привласнення, оволодіння потрібної, чи на припинення неуспішної дії, чи на вибір іншої.

Емоції виконують *регульовальну* функцію, впливаючи на спрямування і здійснення людиною відповідної діяльності. Регуляція дій здійснюється як через емоційну оцінку певних подій, так і через актуалізацію індивідуального досвіду. Минулий досвід успішних чи неуспішних дій і вчинків людини визначає відповідний вибір у конкретній ситуації.

Експресія як функція емоцій пов'язана з тим, що переживання дуже часто супроводжуються органічними змінами (почервонінням, зблідненням, почастишанням дихання, серцебиттям та інше), проявляється в так званих експресивних (виразних) рухах. До останніх відносяться міміка - рухи обличчя, пантоміміка - рухи всього тіла, вокалізація - зміна інтонації і тембру голосу. Не лише в повсякденному житті, а й в діловій обстановці за виразними рухами можна досить точно оцінити зміни в психологічному стані людей. Емоції розрізняються за змістом, спрямованістю, а також за силою, тривалістю, глибиною, швидкістю виникнення і дієвістю. Виходячи з цього, емоції можуть проявлятися у формі дуже рухомих емоційних процесів і більш стійких емоційних станів.

Емоції бувають:

- *позитивні* - задоволення, радість, піднесеність, гордість, захоплення, симпатія, полегшення та ін.;
- *негативні* - незадоволення, горе, журба, сум, туга, відчай, засмучення, тривога, переляк, страх, жалість, співчуття, розчарування, презирство тощо.

Поняття «індивід» (з лат. individum - неподільний) розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду. Особистість виникає тоді, коли індивід як суб'єкт здійснює діяльність за нормами та еталонами, що задаються ззовні.

Свідомість - вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Властивості свідомості: активність свідомості, цілеспрямованість, ідеальність відображення, об'єктивність відображення, предметність. Основними характерними рисами свідомості є, по-перше, активність, по-друге, спрямованість.

Правова психологія - це стихійний, «несистематизований» пласт правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні

феномени.

Концентрованим виразом правосвідомості є правова ідеологія. *Правова ідеологія* - це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Деформація правосвідомості проявляється у викривленні уявлень про цінність права. Проявами дефектної правосвідомості є: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, «переродження» правосвідомості та правовий нігілізм.

Фундаментальні особливості професійної правосвідомості правознавців, як і власне поняття правової свідомості, є вираженням концептуальних позицій дослідників. Розуміння сутнісного критерію виокремлення професійної правової свідомості принципово відрізняється у різних авторів.

Складовою частиною **девіантної поведінки** є делінквентна поведінка, яка помічається відхиленням стосовно нормативної системи права в цілому. В свою чергу, в поняття делінквентна поведінка складовим елементом входить поняття злочинна поведінка, тобто поведінка, що відхиляється стосовно нормативної системи кримінального права

Завдання до практичних занять

1. Охарактеризуйте співвідношення соціального та біологічного в формуванні особистості.

2. Розкрийте та структуруйте поняття індивід, людина, особистість, індивідуальність.

3. Віднесіть вказані елементи структури особистості (мотивація, темперамент, здібності, емоції, настанови, спілкування, характер, навички, задатки) до відповідних аналітичних підходів щодо тлумачення поняття особистості: соціально-психологічного; індивідуально-психологічного; діяльнісного; генетичного.

4. Співставте елементи структури особистості (темперамент, характер, здібності, спрямованість) з їх відповідними визначеннями - психологічні риси особистості, що визначають:

- а) потенціальні можливості людини у виконанні певної діяльності;
- б) активний характер відносин та дії людини у соціальному середовищі;
- в) динаміку проявів особистості у різних видах діяльності та у відносинах з оточуючим середовищем;
- г) відношення людини до соціального середовища та виконуємої діяльності.

5. Проаналізуйте основні методики щодо визначення типу темпераменту особистості. У позааудиторний час проведіть свою порівняльну діагностику особистості за опитувальником Айзенка (версія EPI).

6. Проведення ділової гри «Темперамент». Студенти розподіляються на пари. Завдання кожної пари за допомогою психологічних методів виявити поведінкові особливості, на підставі яких діагностувати прояви відповідного типу темпераменту та обґрунтувати свій висновок перед групою.

7. Який тип темперамента найбільш відповідає особистості слідчого,

судді, прокурора, адвоката, оперативного працівника? Обґрунтуйте.

8. Ділова гра «Характер»: Студенти розподіляються на пари. Завданням є виділення вольових, інтелектуальних, емоційних рис характеру партнера та зазначення проявів, за якими їх можна встановити.

9. Для з'ясування методики щодо визначення типу акцентуацій особистості проведіть у позааудиторний час діагностику своєї особистості за опитувальником Леонгарда-Шмішека.

10. Як ви вважаєте, чи можливо за допомогою методів аудіовізуальної діагностики визначити тип темпераменту та риси характеру особи? Який час потрібний для цього? Проведіть експрес діагностику викладача та одногрупників.

11. Ділова гра «Характеристика». Всім студентам пропонується написати своє прізвище на окремих ідентичних за розміром та кольором аркушах; аркуші згортаються та перемішуються, після чого студенти по черзі обирають аркуш із прізвищем одногрупника, на якого потрібно скласти психологічну характеристику за відповідними правилами (завдання виконується анонімно). Викладач оголошує складені характеристики, за якими студенти повинні визначити особу, щодо якої відносяться визначені індивідуально-психологічні ознаки.

12. Потерпілий Д. по справі про тілесні ушкодження на допиті поведився агресивно, використовував ненормативну лексику, образливі жести та погрози в сторону підозрюваного У. Як можна охарактеризувати поведінку потерпілого Д., та які акцентуйовані риси характеру можна в нього виділити?

13. Дайте характеристику психологічних причин військових злочинів російсько-української війни.

14. Проаналізуйте індивідуально-психологічні особливості особистості:

а) за даними психодіагностичного дослідження особи встановлено: в емоційно-вольовій сфері - емоційна нестійкість, тривожність, чутливість до впливу навколишнього середовища, тенденція до драматизації переживань, невідповідність емоційних реакцій силі і якості подразників, образливість, егоїзм, вразливість, діяльність, ініціативність, занепокоєння і недовірливість, мінливість, запальність, безтурботність, знижений емоційно-вольовий контроль; у звичайних життєвих ситуаціях схильність до компромісів, однак, в конфліктних ситуаціях прояви агресії, як захисної реакції; дратівливість, завзятість і наполегливість при відстоюванні своєї думки і поглядів, суб'єктивна впевненість у своїй правоті;

в комунікативній сфері - достатня товарицькість з оточуючими балакучість, потреба в емоційній залученості, прояви артистизму, вразливість, чутливість до оцінок і реакцій оточуючих, залежність від думок і вимог соціальної групи, марнославство, жалість до себе, прагнення до гри певної соціальної ролі; по відношенню до близьких - чуйність, відкритість, доброзичливість;

б) за даними психодіагностичного дослідження особи встановлено:

в інтелектуальній сфері - розвиток відповідає отриманій освіті, життєвому досвіду; властиві низька оперативність, рухливість мислення, недостатньо

розвинений рівень загальної культури та ерудованості, розвинена уява та здатність оперувати абстракціями, інертність психічних процесів; чутливість до інтелектуального навантаження; увага, пам'ять, мислення функціонують в межах вікової норми; нестійка самооцінка середнього рівня, виявляє знання себе та своїх якостей;

в емоційно-вольовій сфері - емоційна нестійкість, обумовленість поведінки гостро актуальними емоціями та бажаннями (невміння та/або небажання стримувати задоволення своїх бажань, яскраво виражене прагнення до невідкладного задоволення та до гострих почуттів, без аналізу наслідків своїх вчинків), збудливість, знижений емоційно-вольовий контроль, ригідність, схильність до фіксації на негативних емоційних переживаннях; малозначні і індиферентні подразники викликають неадекватні спалахи роздратування; автономність в соціальній поведінці, схильність до ризику і до порушення морально-етичних правил, низький контроль емоцій і поведінки; при невдачі та протидії з боку оточуючих можливі спалахи гніву, роздратування.

в комунікативній сфері - низька контактність у спілкуванні, холодність, формальність міжособистісних стосунків (уникає близькості, життям друзів та близьких не цікавиться, знайомства зазвичай носять поверхневий і формальний характер), грубість, занудство, похмурість, гнівливість, схильність до хамства і брані, конфліктів, в яких є активною провокуючою стороною.

15. У позааудиторний час проведіть свою діагностику за методикою многофакторного дослідження особистості Кеттелла. Розгляньте природу виникнення та характерні риси настрою, афектів та почуттів. Яким чином зазначені класи емоцій впливають на поведінку людини

16. Воля як саморегулятор діяльності та поведінки особи. Етапи формування вольової дії. Вольові психічні стани - рішучість, наполегливість, упевненість, цілеспрямованість, ініціативність.

17. Виділіть із переліченого види вищих почуттів: художні; моральні; творчі; інтелектуальні; естетичні; практичні. Обґрунтуйте свою відповідь та надайте вірний перелік із зазначенням детермінуючих чинників їх виникнення та розвитку.

18. Дайте розширену характеристику емоційних станів підвищеної психічної напруги: - тривога; - страх - стрес; - афект; - фрустрація. Зазначте особливості впливу на пізнавальну та регулятивну функцію особи.

19. Потерпіла, безпосередньо після вчиненого відносно неї розбійного нападу, повідомила, що злочин вчинили 3 особи чоловічої статі великої статури, з наявними на руках та пальцях рук татуюваннями, з короткою зачіскою. У подальшому така інформація не підтвердилась. Яким чином страх впливає на пізнавальну та регулятивну діяльність потерпілих від злочинів.

20. Громадянка Б., яка є свідком учиненого замаху на вбивство повідомила, що спочатку почула крик людини, а потім, обернувшись, чітко бачила та запам'ятала особу чоловічої статі, середнього зросту, великими блакитними очами, темним волоссям. Останній штовхнув потерпілу на асфальт та намагався 3-4 рази вдарити ножом у ліву частину тіла. Назвіть та дайте характеристику стадій стресу. Зазначте види стресорів.

21.Потерпіла В. по справі про зґвалтування знаходиться у стані фрустрації. Як це може впливати на результати допиту на досудовому слідстві та в суді? Дайте повну характеристику емоційного стану фрустрації.

22.Зазначте основні риси фізіологічного афекту та проведіть його розмежування з патологічним афектом.

23.Проаналізуйте етапи формування складного вольового акту та зазначте особливості його застосування в юридичних науках (на прикладі стадій вчинення злочину - готування та замах на злочин, закінчений та незакінчений злочин. ст.ст. 13, 14, 15 КК України).

24.Розгляньте етапи формування мотиву та визначте його значення на прикладі розмежування видів умислу (ст. 24 КК України).

Теми доповідей та рефератів :

1. Специфічні прояви психічних станів особистості у сфері правовідносин.
2. Адаптаційні властивості індивіда.
3. Професійна адаптація юриста.
4. Рефлексія як прояв психіки.
5. Види стресу.
6. Фізіологічні та психологічні прояви стресу.
7. Стресогенні фактори діяльності юриста (за сферами юридичної діяльності).
8. Методи підвищення самоконтролю особистості.
9. Основні властивості свідомості особистості та їх розвиток.
- 10.Елементи правосвідомості та функції.
- 11.Індивідуальне ставлення свідомості юриста до права.

Питання для самостійного опрацювання

1. Воля як складова емоційно-вольової сфери особистості.
2. Емоційні й вольові процеси у процесі сприйняття індивідом правових норм.
3. Стресостійкість особистості. Засоби самоконтролю у процесі службової діяльності працівників поліції.
4. Агресія та насильство як вид людської поведінки.
5. Посттравматичний синдром. Засоби запобігання посттравматичного синдрому
6. Фрустрація, її зв'язок з агресивною поведінкою, насильницькими злочинами проти особи, скоєнням самогубств.

Рекомендована література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник /О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред.

В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
4. Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.;

Практичні заняття №6, №7, №8, №9

Тема 3. Психологія особистості злочинця та злочинних груп

Навчальна мета заняття: вивчення компонентів, які формують психологію скоєння злочину, визначення мотиваційної сфери злочинця.

Кількість годин - 8 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

1. Поняття особистості злочинця та основні детермінанти її формування.
2. Структура особистості злочинця.
3. Типологія особистості злочинців.
4. Складання психологічного портрету особистості правопорушника.
5. Психологічні особливості неповнолітніх правопорушників.
6. Психологічна характеристика девіантної та делінквентної поведінки.
7. Мотивація особистості. Мотиви злочинної поведінки.
8. Правова свідомість особистості. Деформації правосвідомості людини і групи.
9. Механізм інтеріоризації правової норми.
10. Деформації професійно-правової свідомості. Об'єктивні та суб'єктивні причини скоєння злочину.
11. Вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.
12. Сучасний науковий погляд на пошук пояснень злочинної поведінки особи.
13. Спрямованість особистості. Фактори, які визначають розвиток спрямування особистості злочинця та її емоційно-вольові регуляційні особливості.

Методичні вказівки.

Особистість злочинця справедливо визначається як один із найбільш

важливих і складних об'єктів вивчення в юридичній психології. Метою дослідження такої особистості є вивчення типових особливостей, притаманних досліджуваному об'єкту, причин і закономірностей їх виникнення та розвитку, шляхів виправлення. З огляду на мету, досить природнім є той факт, що, вивчаючи особистість злочинця, юридичні психологи намагаються встановити те типове, що є в кожному з них.

Структура будь-якої особистості, в тому числі - правопорушника, є комплексним явищем. При цьому важливим є інтегральна сукупність підструктур, особистість як ціле, система, у якій взаємодіють специфічні, індивідуальні прояви того чи іншого елементу. Передбачити різновиди цих елементів досить нескладно, на відміну від кінцевого результату - якісно своєрідної їх єдності.

Необхідно також вказати, що спеікою особистості та її структури є те, що кожен її наступний елемент «будується», «виростає» на основі попереднього. При цьому «найвищим» елементом є спрямованість. Як зазначає А. Ф. Зелінський, «*спрямованість особистості* - провідна її динамічна підструктура. Вона формується у процесі життя індивіда, його навчання та виховання. Завдяки тому, що вона є верхнім шаром структури особистості, спрямованість визначає стиль життя, вибір видів діяльності й окремих вчинків. Це стрижень, те активне начало в людині, що поєднує вчинки в певну систему і визначає здатність протистояти випадковим змінам ситуацій».

У типології особистостей злочинців виділяють: а) загальний тип злочинця; б) особистість злочинця певної категорії; в) особистість злочинця певного виду.

Ці градації відносяться між собою як загальне, особливе й одиничне. Вивчаючи злочинця, юридичні працівники досліджують його індивідуальність (одиничні, неповторні риси), його особливі риси циф (ті, які притаманні, наприклад, шахраям чи учасникам розбійних нападів) і загальні (ті риси, які наявні майже в усіх представників злочинного світу).

Типологія особистості злочинців проводиться на кількох підставах: залежно від ціннісно-орієнтаційної деформації особистості, за змістом ціннісно-орієнтаційної спрямованості та на психорегулятивній підставі. Пояснимо типології особистості злочинців.

Асоціальний тип злочинця (менш злісний) відзначається не сформуванням у людини позитивних ціннісних орієнтацій, позитивних соціальних установок, які не лише впливали б на його поведінку, а й утримували від можливої протиправної поведінки у складних, часом конфліктних ситуаціях.

Антисоціальний тип (злісний) притаманний професійному злочинцю, який виявляє постійну готовність до злочинів, до злочинної поведінки. Як правило, ці люди неодноразово скоювали злочини і мають стійкі підсвідомі кримінальні спонукання.

Під час роботи необхідно зважати, що психологічний портрет правопорушника може бути як *узагальненим* (особистість насильницького злочинця, особистість корисливого злочинця тощо), так і *конкретизованим*, тобто характеризувати певну особу. У першому випадку метою його складання

є створення загального уявлення про тип особистості злочинця; в другому - вироблення тактики пошуку конкретної особи та проведення з нею процесуальних дій.

Основні психологічні особливості підліткового віку - підвищена конформність, навіюваність, групова залежність, демонстративна незалежність від старших, бравада, недостатній соціальний контроль власної поведінки, завищене наслідування кумирам, потреба в самоствердженні, чутливе реагування на думку ровесників. Підлітковий вік є найскладнішим перехідним етапом в людському житті, коли людина відзначається підвищеною вразливістю до всього того, що робить її дорослою. У цьому віці відбувається формування і розвиток моральних уявлень, понять і переконань, засвоєння моральних норм, цінностей, суспільних вимог до поведінки, у тому числі й правових норм.

До найважливіших соціально-демографічних ознак, які характеризують *особистість злочинця* відносяться: соціально-психологічні особливості того чи іншого віку, рівень освіти, співвідношення пізнавального і морального моментів у процесі формування особистості, соціальний стан, характер праці, соціальна установка особистості. Вкажіть ризики, які пов'язані з проведенням одночасного допиту вказаних осіб.

Психологічний аналіз злочинного діяння пов'язаний з аналізом психологічного змісту структури злочинного діяння.

Основні елементи структури злочинного діяння: - формування мети злочинної дії; - мотивація і мотиви злочинної дії; - прийняття рішення про здійснення конкретної злочинної дії; - спрямованість і зміст злочинного наміру; - способи, засоби і умови здійснення злочинного діяння; - досягнення результату і ставлення суб'єкта до цього результату.

Мета - як елемент злочинної дії виконує двояку функцію: по-перше, її функція полягає в усвідомленні правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія; по-друге, функція мети - поява бажання досягнути певного результату.

Відношення між результатом і метою можуть виступати у формі: - «невиконання» мети. Приготування до злочину і замах на здійснення злочину не здійснюється до кінця з причин, які не залежать від волі злочинця; - «виконання» мети. В результаті злочинного діяння особа отримує те, на що вона розраховувала; - «перевиконання» мети. Результат дії перевищує передбачувану мету.

Більшість дослідників розглядають мотив таким спонуканням до злочинної поведінки, який є його рухомою силою, психологічною причиною. *Мотивація злочинної поведінки може бути:* - ситуативною, як правило, нетривалою, звернутою в часі і просторі, заздалегідь не підготованою, недостатньо усвідомленою, яка багато в чому визначається стереотипами поведінки і психологічним станом особистості; така мотивація частіше всього нестійка; - навмисною, відносно тривалою, розподіленою у часі і просторі, наперед підготованою, більш чи менш продуманою у можливих деталях; така мотивація, як правило, відображає домінуючі орієнтації суб'єкта, і тому вона

більш стійка. Таким чином, мотивація злочинної поведінки може бути визначена, з одного боку, як внутрішній стержень її походження, а з іншого, - як результативна взаємодія особистості правопорушника з соціальним криміногенним середовищем.

Особливості мотивів злочинної поведінки: - їх відносна антисоціальність, яка проявляється у вузько-особистісних спонуканнях, що протиставлені більш високим суспільним інтересам; - переважання матеріальних і природних спонукань над духовними; - домінування спонукань типу потягів, а не обов'язку; - панування спонукань з найближчими цілями, а не з життєво важливими перспективами; - низький рівень спонукань в ієрархічній системі соціальних цінностей, офіційно прийнятих у суспільстві.

Психологічні умови, за яких людина приймає рішення про здійснення злочину, також можуть бути різні: - умови без стресів і сильного збудження, при достатній кількості часу на його обдумування. Уданому випадку рішення породжує розважливу поведінку злочинця, яка враховує логіку розвитку подій; - умови у вигляді сильного збудження, недостатній кількості часу на продумування рішення, наявність конфліктної ситуації. Рішення, яке приймається при цьому викликає необдуману поведінку, що основана на пориві, а не на строгому розрахунку.

Спонукання, наміри, мотиви і цілі злочинної дії складають поняття «злочинний задум», в характеристиці якого виділяють: - спрямованість задуму (майбутній результат діяння, на досягнення якого спрямоване злочинне діяння); - зміст задуму (відбиття у свідомості особистості всіх обставин, які пов'язані з досягненням мети злочинного діяння). До здійснення дій задум залишається внутрішнім психічним утворенням. Тому суб'єкт несе відповідальність не за задум, а за здійснення (за підготування) злочину. Необхідно підкреслити: у структурі злочинного діяння суттєво саме виникнення і формування задуму, тому що аналіз цього процесу дає можливість виявити особистісні особливості злочинця.

Наступним елементом у психологічній структурі злочинного діяння є способи, засоби і умови його здійснення. Важливість аналізу даного елементу визначається тим, що межі дії залежать від умов дій, від використовуваних знарядь і засобів. Наявні засоби впливають на способи дії й на динаміку задуму. Спосіб здійснення злочину свідчить про психофізіологічні особливості людини, його знання, навички, вміння, звички та інше. Злочин набуває специфічну конкретність через спосіб його здійснення, через ті знаряддя і засоби, які використані злочинцями. Спосіб здійснення злочину в тому числі вказує і на міру його соціальної небезпеки.

Кримінологічну суть злочинів складає їхня мотивація, яка в суб'єктивній формі відображає всю сукупність об'єктивних причин та умов. Причинність злочинної поведінки - складний об'єкт для вивчення. Вона може бути різнобічно досліджена тільки в рамках комплексу наук про людину і суспільство: соціології, соціальної психології, загальної психології, психофізіології та біології.

На соціально-психологічному рівні досліджуються криміногенні

властивості таких явищ, як соціальні традиції, настрої, правосвідомість, ціннісні орієнтації, а також механізмів - громадської думки, моди, міжособистісного спілкування, психологічного впливу, конформізму та інше.

На психофізіологічному і біологічному рівнях ставиться завдання виявити вплив властивостей нервової системи, темпераменту і процесів фізіологічного характеру на злочинну поведінку.

Психологічний аспект розкриває зв'язки психічних станів і процесів (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостей (направленості, здібностей, характеру) зі злочинною поведінкою.

Аналіз формування злочинної поведінки з позицій психології передбачає пошук відповідей на такі запитання: чому скоєно злочин?, що призвело чи примусило цю людину обрати злочинний варіант поведінки в конкретній ситуації?, який психічний стан індивіда, його психічні властивості, які проявились у злочинній дії? Відповіді на ці запитання не можуть бути однозначними, бо злочин як свідома дія людини завжди є результатом складної взаємодії найрізноманітніших причин. Поведінка людини спонукається і регулюється його індивідуальним, суб'єктивним сприйняттям і відображенням реальних життєвих обставин та причетністю індивіда до цих обставин.

Об'єктивними причинами правопорушень є суперечності в соціальних і економічних відносинах - низький рівень життя людей, недоліки організаційного і адміністративно-господарського характеру, безробіття, найближче соціальне оточення тощо.

Суб'єктивними причинами злочину виступають соціальні позиції особистості, система цінностей і інтересів, рівень соціалізації і правосвідомості, соціальні установки і стереотипи поведінки, а також психодинамічні особливості особи та тимчасові психічні стани.

Система зовнішніх обставин в поведінці особи переламується через її внутрішній світ, через її психіку. Спроби наукового пояснення особи злочинця і злочинної поведінки психологами йдуть з початку ХХ ст. Одна з перших концепцій полягає в тому, що злочинець має ряд специфічних негативних рис характеру або особистості в цілому. Так, П. Поллітц виділяв у злочинця такі психічні особливості, як «відсутність співчуття», «заниженість відчуття болю», «байдужість до покарання», «пихатість», «схильність до пияцтва», «сексуальна розпущеність» та інше.

Причини злочинної поведінки слід розглядати в комплексі, враховуючи і біологічні фактори індивіда, його індивідуально-психологічні особливості, соціально-надбані ним якості та зовнішні обставини, в яких здійснюється формування особистості й реалізується її життєдіяльність.

Розвиток особистості залежить від того безпосереднього середовища, яке її оточує, від особистого досвіду, від її діяльності. Тому багато спеціалістів обґрунтовано вважають, що протиправні дії зумовлені, з одного боку, груповими ефектами, а з другого, - особистістю правопорушника. Так серед факторів, які зумовлюють формування у правопорушників певного відчуття особистої безпеки, вказуються наступні: - надія на щасливий випадок, яка породжується прикладами інших правопорушників, поганими зразками

літературної і кінопродукції; - успішність минулих дій суб'єкта, схильність до ризику зростає по мірі успіху; - ризикованість може бути властивістю особистості правопорушника, яка виражається у потягу до гострих відчуттів; - признання ризику «фатумом життя», що особливо характерне для фаталістичної позиції багатьох рецидивістів.

Суб'єктивні умови - це демографічні та соціально-психологічні особливості населення. За рівнем функціонування виділяють причини й умови: - загальні для всієї злочинності; - особливі для різних видів злочинів (за їх кримінально-правовою характеристикою, за колом осіб, що їх скоїли та інше); - поодинокі для певних злочинів.

З об'єктивної сторони замах на злочин характеризується наступними ознаками: 1) вчинення діяння. З об'єктивної сторони замах характеризується діянням, яке може виявлятися не тільки в дії, але й в бездіяльності; 2) безпосередня спрямованість діяння на вчинення злочину. Законом передусім підкреслено, що діяння повинно бути безпосередньо спрямованим на вчинення злочину. Під таким діянням слід розуміти дію або бездіяльність, що створюють небезпеку об'єкту, який охороняється законом, безпосередньо загрожує заподіянням йому шкоди. Саме цим діянням починається виконання об'єктивної сторони конкретного злочину. Саме тому, ця ознака є обов'язковою для відмежування замаху на злочин від готування; 3) не доведення злочину до кінця. Закон передбачає не доведення злочину до кінця третьою об'єктивною ознакою замаху. Ця ознака характеризує незавершеність об'єктивної сторони злочину: особа або не виконує всіх дій, що становлять об'єктивну сторону, або ж виконує всі дії, але не настають наслідки, передбачені в якості обов'язкових у відповідній статті КК; 4) не доведення злочину до кінця не залежить від волі винного. Четверта об'єктивна ознака замаху на злочин полягає в тому, що не доведення злочину до кінця не залежить від волі винного. Тобто, сутність причин, що виключають завершення об'єктивної сторони полягає в тому, що винний, бажаючи закінчити злочин, не може подолати перешкоди, що виникають. Ці перешкоди можуть бути різними.

Завдання до практичних занять

1. Дайте обґрунтовану відповідь на питання : «З кого з підозрюваних необхідно почати допит ?», виходячи з конкретних обставин :

Р. та Б. було затримано за підозрою в шахрайстві і крадіжках. У денний час вони дзвонили до квартир, представляючись представниками фірми, яка здійснює рекламну акцію з презентації своїх товарів, які можна придбати "за дуже низькими цінами" і пропонували набір "подарунків". У той час, як Р., відволікаючи увагу господинь квартир, демонструвала їм товари, Б. проходила до кімнат і викрадала гроші та цінності. Потім жінки спішно покидали квартиру, зіславшись на те, що їх терміново чекають в офісі. Однак злочинниці були затримані. При проведенні допитів у показаннях підозрюваних були виявлені суттєві протиріччя. Крім того, слідчий Ж. встановив, що Р. і Б. знайомі протягом п'яти років. Організатором і лідером є Р., якій і належить ідея легкої наживи. Б. спокійна, досить врівноважена жінка, що підпорядковувалася

подрузі, хоча й розуміла, що вчиняє незаконні дії. Слідчий вирішив провести одночасний допит.

2. Виділіть з перелічених необхідні особливості комунікативної діяльності слідчого: вибіркового характеру осіб спілкування; примусовий характер спілкування; планування та чітка його організованість; невизначеність предмета спілкування; високий рівень усної та письмової мови; вільна форма спілкування; емоційний інтелект; високий ступень конфліктності; наявність психологічних знань; допустимість різних видів психологічного впливу та тиску; надайте вірний перелік особливостей комунікативної діяльності слідчого.

3. На одному з перехрестів з інтенсивним рухом транспорту, автомобілем Mazda CX-5 було вчинено наїзд на жінку, яка переходила проїжджу частину. У результаті ДТП потерпілій були заподіяні тяжкі тілесні ушкодження.

Свідок 1 сильно обурений, кричить: «Розчавили жінку! Понакупили машин, а їздити не вміють. І права купили, мажори! Вважають, що їм все дозволено!»

Свідок 2 сумно розповідає: «При мені машина збила нещасну жінку; і ось людська доля, - може вона поспішала до дітей або коханого чоловіка, і ось все розбите. Ця картина глибоко враз мене».

Свідок 3 спокійно повідомляє: «Я їхав в крайньому правому ряду і раптом побачив, що на проїжджій частині товпляться люди. Зупинився і вирішив дізнатися що сталося. Підійшов ближче і побачив жінку, яка лежить на асфальті».

Свідок 4 хвилюючись розповідає: «Це була жахлива картина, пролунав виск гальм, звук удару та роздираючий крик, хлинула кров. Ця картина досі стоїть перед очима, просто переслідує мене і турбує».

4. Громадянин Ц., який працює в одному з вищих навчальних закладів міста на кафедрі історії мистецтв під час перебування на вулиці Г. Кондратьєва буд. 58 був ображений слова які містили нецензурну брань, що принижують його честь та гідність як особи. Внаслідок сутички потерпілому Х. були завдані тяжкі тілесні ушкодження.

Вирішить питання можливості вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання. Які чинники можуть бути підґрунтям виникнення стану сильного душевного хвилювання.

Ознайомтеся з фабулою та зазначте як слідчий дійшов висновку про повідомлення йому свідомої неправди. Хто із свідків надає неправдиві показання.

5. За невербальними ознаками та манерою мовної поведінки визначте ознаки повідомлення неправди у показаннях допитуваних осіб. Обґрунтуйте свою відповідь, запропонуйте психологічні і тактичні прийоми виявлення та викриття неправди у запропонованих ситуаціях.

6. Слідчий допитував підозрюваного у вчиненні крадіжки 16-річного А. Той сидів згорбившись, опутивши очі в підлогу, і тільки іноді поглядав спідлоба на слідчого. На запитання слідчого відповідав коротко, говорив «так», «ні». У ході допиту неповнолітній час від часу вовтужився на стільці. Пальці

рук хлопця були зчеплені «в замок», у той же час, великі пальці постійно перебували в русі. У процесі розмови підозрюваний покусував нижню губу і іноді покашлював, нібито його щось турбувало в горлі.

7.Свідок П., молода блондинка 23 років розповідала слідчому про побачену нею ситуацію ДТП. Дівчина сиділа схрестивши руки на грудях, закинувши ногу на ногу. Спина рівна, довге волосся красиво спадало на плечі. Під час бесіди слідчий звернув увагу, як свідок часто відкидає їх назад, хоча здавалося, що ніякої необхідності в цьому немає. Дівчина поводитися достатньо впевнено, проте відповідаючи на запитання, нібито випадково торкалася до носа, і час від часу своїми доглянутими пальцями з яскравим манікюром смикала мочку вуха, немов перевіряючи чи не розстібнувся замок на дорогій золотій сережці. Під час розмови свідок робила тривалі паузи, додоючи : «Я,я, я маю на увазі», або «е-е, ви ж розумієте про що я?»

8.Розкрийте психологічний механізм ненавмисної помилки потерпілого.

При розслідуванні обставин, пов'язаних із вчиненням нападу на потерпілого Д. двома чоловіками, він описав прикмети злочинців: обидва кремезні, атлетичної статури з масивними головами. У одного з нападників на обличчі видаються вилиці, у іншого - важка нижня щелепа, губи тонкі. Злочинці широкоплечі з потужними руками. Обидва високого зросту, приблизно під два метри. За словами потерпілого нападники удвох били його. Коли ж Д. представили картотеку фотографій, то він впізнав злочинця в молодому чоловікові середньої статури, з відкритим поглядом і веселим виразом обличчя. Інший нападник був затриманий, однак теж не вирізнявся потужною статурою і високим зростом.

Поясніть психологічні особливості формування показань потерпілої та причину та природу змін, що відбулися в пам'яті допитуваної.

9.Повертаючись ввечері додому двадцятирічна М. була зґвалтована. Зі слів потерпілої, коли вона вийшла з автобуса і попрямувала в напрямку своєї багатоповерхівки, звернула увагу, що за нею йде чоловік. Відійшовши від зупинки і зайшовши в арку між будинками дівчина зрозуміла, що чоловік наздоганяє її. Потерпіла перебувала в пригніченому стані і насилу відповідала на запитання слідчого, весь час плакала. Крім того, М. не могла повідомити більше ніяких подробиць про подію, що відбулася. Слідчий вирішив повторно допитати М. через три дні. Стан потерпілої покращився і вона змогла повідомити деталі злочину і описати прикмети гвалтівника.

Визначте тип темпераменту свідків, враховуючи та аналізуючи поведінку, зміст та характер показань допитуваних свідків, які стали очевидцями однієї і тієї ж самої події.

10.Слідчий В. разом з судово-медичним експертом Ж. закінчив огляд тіла К. Тіло чоловіка лежало на килимі однієї з багатьох кімнат двоповерхового заміського будинку. Куля потрапила в саме серце. Револьвер лежав на близькій відстані від убитого. Судмедексперт засвідчив, що смерть наступила ввечері попереднього дня. Зараз було близько 8 ранку. Слідчий негайно приступив до допиту свідків :

- Я приїхала вчора поїздом, який прибув о 19.30., і через кілька хвилин

була вдома, - запевняла дружина покійного К.

- До чоловіка в кабінет я не заходила, оскільки була впевнена, що його немає вдома, він поїхав по справах фірми. Я розпакувала речі, лягла в ліжку і включила телевізор. Дорога мене втомила, але я заснула не відразу, але нічого підозрілого не чула. Вранці мене розбудила домробітниця, повідомивши мені трагічну новину.

- Я хотіла прибрати в кабінеті К., як завжди о 7.00, але двері були зачинені і я про всяк випадок постукала кілька разів. Мені ніхто не відповів і я увійшла ... Увійшовши до кабінету я побачила, що К. лежить на підлозі, а поруч пістолет. Я подумала, що сталося самогубство. Я побігла до кімнати господині і повідомила їй про те, що сталося. Ми одразу ж подзвонили в поліцію. Її слова раптом перервав гучний дзвінок. Від несподіванки всі здригнулися. Це дзвонив механічний будильник на робочому столі покійного. Не встиг будильник додзвонити до кінця, як слідчий зрозумів, що одна з жінок каже неправду.

11.Потерпіла, безпосередньо після вчиненого відносно неї розбійного нападу, повідомила, що злочин вчинили 3 особи чоловічої статі великої статури, з наявними на руках та пальцях рук татуваннями, з короткою зачіскою. У подальшому така інформація не підтвердилась. Яким чином страх впливає на пізнавальну та регулятивну діяльність потерпілих від злочинів.

12.Громадянка Б., яка є свідком учиненого замаху на вбивство повідомила, що спочатку почула крик людини, а потім, обернувшись, чітко бачила та запам'ятала особу чоловічої статі, середнього зросту, великими блакитними очами, темним волоссям. Останній штовхнув потерпілу на асфальт та намагався 3-4 рази вдарити ножом у ліву частину тіла. Назвіть та дайте характеристику стадій стресу. Зазначте види стресорів.

13.Потерпіла В. по справі про згвалтування знаходиться у стані фрустрації. Як це може впливати на результати допиту на досудовому слідстві та в суді? Дайте повну характеристику емоційного стану фрустрації.

14.Зазначте основні риси фізіологічного афекту та проведіть його розмежування з патологічним афектом.

Теми доповідей та рефератів:

1. Основні етапи формування антисоціальної поведінки.
2. Роль соціального і біологічного чинників у формуванні делінквентної поведінки.
3. Ознаки та показники соціальних відхилень.
4. Поняття девіантної поведінки та психологічна характеристика її різновидів.
5. Проблема антисоціальної поведінки неповнолітніх правопорушників.
6. Основні чинники виникнення та розвитку злочинної спрямованості у неповнолітніх.
7. Механізми формування злочинної поведінки неповнолітніх.
8. Поняття правової норми у психіці людини.
9. Правова психологія та ідеологія.
10. Соціально-регулятивна сутність права.

11. Свідомість, відповідальність і правосвідомість.
12. Охарактеризуйте психологічні причини злочинної поведінки.
13. Визначте психологічну структуру злочинного діяння.
14. Поясніть, якою може бути мотивація злочинної поведінки.
15. Охарактеризуйте психологічні наслідки злочину.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні та допоміжні різновиди процесуальних видів діяльності.
2. Стани, що оптимізують або негативно впливають на діяльність юристів.
3. Метод психологічного впливу, переконання, навіювання.
4. Психологічні аспекти очної ставки.
5. Особливості показань у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння.
6. Особливості взаємодії працівника поліції з натовпом.
7. Конформність особистості як психологічна властивість індивіда.
8. Молодіжні субкультури у сфері правовідносин.
9. Злочинна поведінка та механізми її формування.
10. Поняття особистості злочинця та детермінанти її формування.
11. Чинники та психологічні умови забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів.
12. Психологічні аспекти і загальні ознаки правової поведінки.
13. Психологічна характеристика ролей і функцій членів злочинної групи.
14. Лідерство у злочинній групі.

Рекомендована література

Основна

1. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
2. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.
3. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.
5. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків : «Право», 2019. 240с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 242 с.
2. Кацавець Р.С. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Алерта, 2017, 109 с. Максименко С.Д., Медведєв В.С. Юридична психологія : підручник. Київ : ВД «Слово», 2018. 447 с.

3. Юридична психологія : підручник / за заг. редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
4. Швець Д. В. Психологічні та правові засади формування особистості поліцейського в Україні: монографія. Харків: Майдан, 2018. 518 с.;

Практичні заняття №10, №11, №12; №13

Тема № 4. Психологія юридичної діяльності

Навчальна мета заняття: викладення навчального матеріалу щодо психології юридичної діяльності

Час проведення - 8 год. Місце проведення - навчальна аудиторія

Навчальні питання:

- 1.Професійно-правова свідомість юриста.
- 2.«Професійне вигорання» юриста.
3. Психологічна структура слідчої діяльності
- 4.Психологічні особливості слідчої діяльності
- 5.Функціонально-психологічний аналіз слідчої діяльності
- 6.Загальна характеристика судово-психологічної експертизи
- 7.Основні завдання та суб'єкти проведення комплексних судово-психологічних експертиз
- 8.Організаційно-правові засади проведення судово-психологічної експертизи
- 9.Методи підвищення самоконтролю особистості.
- 10.Пенітенціарна психологія – як один із напрямів юридичної психології

Методичні вказівки

Юридична діяльність є різновидом трудової діяльності. Вона розрізняється за *профілем* (правоохоронна, правозастосувальна, судова) та за *суб'єктами її реалізації* (оперативно-розшукова, слідча, по здійсненню правосуддя, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна).

За структурою юридична діяльність поділяється на: *пізнавальну; конструктивну; комунікативну; організаторську*. Слід також виділяти два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини: 1) профілактична та 2) посвідчувальна.

При здійсненні діяльності у сфері правовідносин кожен із зазначених різновидів (компонентів загальної структури) може виступати як самостійний елемент, у тісному взаємозв'язку з іншими видами або ж як допоміжний, що забезпечує інші види. Кожен із них може бути складовою частиною психологічної структури будь-яких видів діяльності людини, специфіка ж юридичної діяльності визначається саме змістовними її характеристиками.

Юридична діяльність відноситься до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, екстремальних, стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: 1) дефіцит часу; 2) вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі

позитивних; 3) підвищена відповідальність прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів. Усі вони набувають особистої значимості та призводять (як кожен окремо, так і в сукупності) до виникнення стану психологічної напруженості. У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання тощо. Вищою формою психічного є свідомість - вищий рівень психічного відображення дійсності і вищий рівень саморегуляції. Свідомість активна, рефлексивна, предметна, спрямована.

Професійна спрямованість юриста. Основні елементи професійної спрямованості. Правосвідомість є в кожного громадянина, але в професіонала вона повинна відрізнятися систематичністю, повнотою, детальністю, зрілістю, професіоналізмом, глибокою усвідомленістю, переконаністю, базуватися на наукових даних. Професійна концепція.

Морально-психологічні особливості юриста. Морально підготовлене той, хто завжди й скрізь ці норми виконує, захищає добро й справедливість, бореться зі злом і несправедливістю завжди й скрізь. Будь-які засоби й методи повинні бути насамперед моральними, особливо - у правоохоронній діяльності.

Професійне вигорання - це синдром, що розвивається на фоні хронічного стресу і ведучий до виснаження емоційно-енергетичних і особистісних ресурсів працюючої людини. Синдром професійного вигорання - найнебезпечніше професійна хвороба тих, хто працює з людьми.

Вивчаючи особу в будь-якому її аспекті, не можна довільно відсікати досліджуване явище (процес, властивість, якість) від особистості в цілому, від її спрямованості, системи її відносин до дійсності. Іншими словами, в процесі психологічного дослідження особистості, зокрема в дослідженні процесу формування у неї професійно важливих психічних якостей, необхідно мати на увазі, яку саме функцію досліджуване психічне явище виконує в складній системі взаємодії людини з навколишньою дійсністю, процесі його професійної діяльності.

Будь-яка якість людини (наприклад, організованість, дисциплінованість) не може існувати поза контактом з його особистістю, поза системою мотивів його поведінки, його відносин до дійсності, його переживань, переконань і т.д. Якість буде міняти свій зміст і побудову в залежності від тих цілей і завдань, які ставить собі особистість, від її поглядів і переконань, а також від зв'язку даної якості з іншими властивостями суб'єкта.

Для того щоб зрозуміти дійсну психологічну природу тієї чи іншої властивості, в тому числі і професійно значущої, тобто визначити, яку функцію вона виконає в процесі діяльності, необхідно розглядати цю властивість в особистісному аспекті - з точки зору мотивів і цілей цієї діяльності. Уявлення про цілісну структуру особистості, про залежність психічних процесів, властивостей і якостей особистості від її потреб, прагнень, установок, про те, що психічні процеси і властивості є функціями особистості, засобами досягнення поставленої мети, цілком узгоджується з широко відомим в сучасній психологічній науці становищем про взаємну компенсації психічних властивостей і функцій людини.

Діяльнісний підхід розглядається як принцип вивчення психіки і як окрема теорія. *В юриспруденції досліджується правомірна і протиправна діяльність, аналізуються різні види діяльності (слідча, судова, оперативно-розшукова або злочинна діяльність, діяльність злочинних груп тощо). Діяльність - це форма активного ставлення до дійсності, у перебігу якої людина впливає на навколишній світ (інших людей, речі і природу).*

Діяльність - це активність, регульована свідомістю людини і спрямована на пізнання зовнішнього світу. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, в передбаченні результатів, регуляції дій, у прагненні до вдосконалення. В психології розрізняють слідуючи основні види діяльності: трудову, навчальну, ігрову (гру). Жодний тип діяльності не реалізується у чистому вигляді. Наприклад, праця — це і пізнання, і оцінка, і спілкування. Діяльність не є сукупністю рефлексорних реакцій на зовнішній стимул, так як регулюється свідомістю.

Діяльність — це специфічний спосіб ставлення людини до світу. Вона поєднує біологічну, соціальну та духовно-культурну сутність людини. Діяльність — це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, яка виникла внаслідок прояву у неї певної потреби.

Життя людини - це постійна динаміка різних видів її діяльності. *Діяльність людини характеризується цілеспрямованістю, плановістю і систематичністю. У своїй діяльності людина керується свідомо поставленими цілями. Діяльністю керує усвідомлена мета як регулятор активності. Діяльність людини має предметний і духовний характер. Діяльність є предметною, тому що її результатом є матеріальні предмети. У цих предметах людина втілює своє розуміння світу, свій розум, властивості, інтереси, потреби почуття. Види діяльності забезпечують існування людини та її формування як особистості. Людина, здійснюючи діяльність, досягає мети за допомогою свідомо організованих засобів і способів дій. Діяльність має плановий характер. Будь-яка діяльність є системою дій, що знаходяться у чіткому порядку, є взаємозалежними. Діяльність людини соціально зумовлена, пов'язана з розвитком суспільства.*

Структура Діяльності - мотиви, цілі, дії, засоби діяльності.

Мотиви - близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Цілі - близькі, далекі; особистісні, суспільні.

Дії - зовнішні, предметні, внутрішні, розумові.

Засоби діяльності - вміння, навички.

Мета - це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти в своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Мотив - це внутрішній рушій, що спонукає людину до діяльності.

За своєю структурою діяльність складається з окремих дій, а дії - з окремих робочих операцій).

Більш високим ступенем оволодіння робочими операціями є навички. *Навичка - це дія, яка має високий ступінь освоєння і сформована шляхом*

повторення до досконалості. Навичка - це автоматизовані компоненти дій.

Основні завдання пенітенціарної психології: 1. Визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених, адаптація наявних та розробка нових методик вивчення особистості, спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу.

2. Дослідження психологічних характеристик та динаміки особистості засуджених - вивчення їх психологічних особливостей, які зумовлені віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі.

Завдання до практичних занять:

1. Виділити з переліченого які види діяльності досліджуються в юриспруденції: правомірна; протиправна; бездіяльність; слідча; судова; оперативно-розшукова; експерта; прокурорська та адвокатська; діяльність злочинних груп. Обґрунтуйте свою відповідь та надайте вірний перелік видів діяльності.
2. Виділити з переліченого види діяльності та обґрунтуйте свою відповідь: - процесуальна; - трудова; - судова; - ігрова; - прокурорська; - навчальна; - навчальна та трудова.
3. Дайте розширену характеристику таким складовим діяльності як цілеспрямованість, плановість, систематичність. Яким чином зазначені елементи впливають на процесуальну діяльність.
4. Проаналізувати сутність, структуру та провести розмежування понять «професійна деформація», «професійне вигорання» та «професійна деградація». Які можливі шляхи їх подолання.
5. Ділова гра «Професіограма»: студенти розподіляються на 3-4 групи та складають відповідну професіограму «Слідчого», «Детектива», «Прокурора», «Захисника», «Судді» з урахуванням особливостей та специфіки покладених процесуальних вимог.
6. Провести детальний аналіз застосування у слідчо-судовому мисленні професійної інтуїції та логічних (раціональних) процесів. Провести відмінність та особливості застосування інтуїтивного та логічного мислення в структурі психології прийняття рішення слідчим, прокурором та суддею.
7. Проаналізуйте види слідчої (судової) діяльності - пізнавальної, конструктивної, комунікативної. З'ясуйте їх структуру, сутність.
8. Розгляньте природу виникнення та характерні риси настрою, афектів та почуттів. Яким чином зазначені класи емоцій впливають на поведінку людини
9. Воля як саморегулятор діяльності та поведінки особи. Етапи формування вольової дії. Вольові психічні стани - рішучість, наполегливість, упевненість, цілеспрямованість, ініціативність.
10. Виділити із переліченого види вищих почуттів: художні; моральні; творчі; інтелектуальні; естетичні; практичні. Обґрунтуйте свою відповідь та надайте вірний перелік із зазначенням детермінуючих чинників їх виникнення та розвитку.
11. Дайте розширену характеристику емоційних станів підвищеної психічної напруги: - тривога; - страх - стрес; - афект; - фрустрація. Зазначте особливості

впливу на пізнавальну та регулятивну функцію особи.

12. Проаналізуйте індивідуально-психологічні властивості засудженого та визначте особливості відбування покарання та можливі заходи впливу на Б.:

За результатами психодіагностичного дослідження основними індивідуально-психологічними особливостями засудженого за вбивство Б. є: емоційна нестійкість, схильність до різкої зміни настрою, імпульсивність, агресивність, обумовленість поведінки гостро актуальними емоціями, запальність, знижений емоційно-вольовий контроль, вразливість і чутливість, риси демонстративності, завзятість, образливість, дратівливість, запальність, знижений емоційно-вольовий самоконтроль, вільне ставлення до загальноприйнятих правил і норм, товариськість, активність у встановленні міжособистісних контактів, лідерські якості, конфліктність, вразливе самолюбство. Б. не виявляє ознак підвищеного фантазування.

Провідними потребами та домінуючими мотивами поведінки Б. є: потреба у відстоюванні своїх установок, потреба у визнанні, прагнення до лідерства, жага постійної уваги, потреба в самоповазі та повазі з боку значущих оточуючих.

13. Засуджений В. 1967 р.н. до 5 років позбавлення волі, неодружений, дітей не має. В колективі засуджених повагою не користується, іншими засудженими до спілкування не залучається. Має стійку позицію щодо ігнорування вимог встановленого режиму відбування покарання. Неодноразово висловлювався, що має бажання потрапити до іншої установи із нижчим рівнем безпеки або, взагалі, до лікарні. Навмисно спричинив собі ушкодження загостреним металевим цвяхом довжиною 100 мм, в результаті чого отримав проникаюче поранення грудної клітини із пошкодженням лівого легень. Від отриманого пошкодження засуджений В. помер.

Визначте психологічні особливості перебування В. у середовищі засуджених.

14. На підставі аналізу акцентуацій особистості визначте можливі варіанти розподілу засуджених за сумісним перебуванням у місцях відбування покарань.

15. Визначте та обґрунтуйте, в який період відбування покарання найбільш можливо переживання засудженими позитивних психічних станів.

16. Психологічна характеристика відбуваючого покарання Петренко. Психічні стани (на фізіологічному, поведінковому, комунікативному рівнях, в моторній, емоційній та когнітивній сферах) відрізняються стійкістю. Емоційний фон характеризується врівноваженістю й балансом. Особистісні реакції засудженого на факт позбавлення волі стабілізуються. Петренко живе сьогоdnішніми нагальними проблемами з надією на майбутнє. Однак, віддаленість цього майбутнього періодично призводить до труднощів в адекватному реагуванні й пристосуванні до існуючої життєвої ситуації.

На якому періоді - адаптації, виправлення або підготовки до звільнення знаходиться засуджений?

17. Із засудженим Черненком було проведено проєктивну методику “Неіснуюча тварина”, за результатами якої отримано наступні дані: малюнок розташований у верхній частині аркуша, голова тварини намальована “анфас”, має довгі гострі

вуха та роги, рот з великою кількістю зубів. Лапи тварини односпрямовані, мають гострі кігті. Окрім лап тулуб має великі крила, хвіст, спрямований вправо вгору, та панцир з гострими голками. Тварина має назву “Крокожор”. Надайте психологічний портрет засудженого.

18.Провести ділову гру «бесіда», консультування (за основу взяти будь-яку конфліктну ситуацію серед засуджених).

19.Кравченко в процесі відбування покарання не конфліктує з іншими засудженими, чесно працює, не порушує режим, не створює перешкод інтересам інших засуджених, спокійно займається своєю справою, не привертаючи уваги адміністрації, не експлуатує інших засуджених, підпорядковується прямими наказами адміністрації, але _відкрито не взаємодіє з її представниками. При звільненні планує вести законослухняний спосіб життя. До якої категорії засуджених слід віднести Кравченко?

20.Робота із ресоціалізації серед засуджених охоплює наступні основні напрями (форми): агітаційно-пропагандистська, виробничо-масова, культурно-масова, індивідуально-виховна, психокорекційна, релігійна робота, залучення до впливу рідних засудженого.

21.Серед засуджених переважає зневіра, розпач, апатія. Мають місце прояви «дідовщини». Періодично агресивно налаштовані особи вступають у протиріччя з іншими членами колективу й начальником загону. Дисципліна на низькому рівні. Міжособистісні відносини складаються стихійно, без спрямовуючого впливу начальника загону, під впливом морально незрілих особистостей. Поширене тиснення на засуджених, приниження їх особистої гідності, прагнення до переваги, нав'язування своєї волі більш слабким. Потреби у спілкуванні, визнанні, повазі, дружбі, розкритті здібностей задоволені недостатньо.

Які з перерахованих компонентів психологічної структури колективу засуджених негативно впливають на його функціонування?

22.Засуджений Максимов - лідер групи негативної спрямованості, здійснює значний вплив на інших засуджених. Систематично порушує режим утримання, постійно ухиляється від роботи на виробництві, має низку стягнень. Дайте відповіді на питання : яким чином співробітник установи виконання покарань може нейтралізувати негативний вплив зазначеного засудженого на інших засуджених? ; яку допомогу може надати психолог у виховній роботі із засудженим?

Теми доповідей та рефератів:

1. Специфічні прояви психічних станів особистості у сфері правовідносин.
2. Адаптаційні властивості індивіда.
3. Професійна адаптація юриста.
4. Рефлексія як прояв психіки.
5. Види стресу.
6. Фізіологічні та психологічні прояви стресу.
7. Стресогенні фактори діяльності юриста (за сферами юридичної діяльності).
8. Специфічні емоційні стани, що притаманні працівникам юридичної галузі.

9. Методи психологічного впливу на засуджених.
10. Правова психологія особистості (індивідуальна правова психологія).
11. Психологічні коріння жорстокості.
12. Специфіка спілкування з підозрюваним, свідком та іншими суб'єктами розслідування.
13. Урахування особливостей оціночної діяльності потерпілого та його відношення до скоєного і до встановлення істини.
14. Поняття та психологічна характеристика допиту свідків.

Питання для самостійного опрацювання

1. Особливості спілкування представників різних юридичних професій з потерпілим.
2. Психологічне дослідження особистості потерпілого та його віктимної поведінки.
3. Роль жертви у генезі злочину, її можливі міжособистісні зв'язки та стосунки зі злочинцем.
4. Особливості спілкування з неповнолітніми потерпілими.
5. Стресостійкість особистості. Засоби самоконтролю у процесі службової діяльності працівників поліції.
6. Агресія та насильство як вид людської поведінки.
7. Посттравматичний синдром. Засоби запобігання посттравматичного синдрому
8. Фрустрація, її зв'язок з агресивною поведінкою, насильницькими злочинами проти особи, скоєнням самогубств.
9. Особистісна адаптація працівника ОВС до екстремальних умов діяльності із психологічною стійкістю.
10. Роль юридичної психології в оптимізації професійної діяльності юриста.

Рекомендована література

Основна

1. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 №580-VIII. Верховна Рада України.
2. Петьков В. А. Психологічні особливості засуджених в умовах позбавлення волі. Автореф... канд. психол. наук, спец.: 19.00.01 - загальна психологія, історія психології. Одеса: Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2014. 20 с.
3. Кацавець Р. С. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ: Алерта, 2019. 150 с.
4. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія. Видавництво «Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.
5. Третяк О. С., Чебоненко С. О. Пенітенціарна психологія: навчальний посібник. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. 219 с.

Додаткова

1. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Бандурки ; О. І. Безпалова, О. В. Джафарова, С. М. Князєв, та ін.; передм. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків,

2017. 242 с.

2. Журавель Т. В., Вовк В. М., Калівошко В. К. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх. Методичний посібник. К.: Версо- 04, 2012. 168 с.

3. Синьов В.М. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. К., 1997. 272 с.
Старков О. В. Кримінальна субкультура: спецкурс. М.: Волтерс Клувер, 2010. 240 с.

4. Степанюк А.Х. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі: моногр. Х.: Кросс- роуд, 2011. 323 с.

4. Рекомендована література

Основна

1. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посібн. К. : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.

URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/50_1-uridichna_psihologiya-Bocheluk.pdf

2. Коновалова В., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : підручник. -2-е видання. Харків: Право, 2010. 240 с.

URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.p](https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf)
[df?](https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf)

3. Ніколаєнко С. О. Юридична психологія: навч. посібн. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. 145 с.

URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstreamdownload/123456789/50590/6/Nikolaienko_Yurydychna_psykholohiia.pdf;jses

Додаткова

1. Гуменюк Л.Й. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. для курсантів та студ. вищ. навч. закл. системи МВС. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 647 с.

URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/446>

2. Балабанова Л.М. Кондратова А.В. Формування правосвідомості в процесі професійного становлення особистості. *Право і безпека*, 2010. № 1 (33). С. 179-185.

URL: <http://repository.khpa.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/425>

3. Бишевец О. В. Тактико-психологічні засади пред'явлення для впізнання. *Форум права*, 2015. № 1. С. 24–31.

URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21S

4. Демиденко Н., Мовчан С. Вплив психологічного аспекту на формування корупційних нахилів громадян. *Протидія корупції : правове регулювання і практичний досвід*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 3 грудня 2021р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ.

Харків : ХНУВС, 2021. С. 78-81.

URL:<http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/11227>

5. Демиденко Н.М. Гендерний паритет на українських землях у XIV-XVII ст.: права жінки у шлюбі. *Вісник національного університету міністерства оборон України*. 2023. №4. С.66-71.

URL:<http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/280098/276317>

6. Демиденко Н.М. Психологічні аспекти впливу засобів масової інформації в умовах війни : із досвіду Великої Британії. *Підготовка правоохоронців у системі МВС України в умовах воєнного стану* : зб. Наук. пр. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 181-183.

URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12565>

7. Медведєв В.С. Кримінальна психологія : Підручник. К.: Атіка, 2014. 368 с.

URL:<https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=%D0%9C%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%94%D0%B2+%D0%92.%D0%A1>

8. Ніколаєнко С., Ніколаєнко О. Аналіз взаємозв'язку адаптації з психічними станами людини. *Світогляд-Філософія-Релігія*, 2012. Вип. 3. С. 83-92.

URL:<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/58513>

9. Ніколаєнко С.О. Особливості психологічної допомоги учасникам військових дій при посттравматичному стресовому розладі. *Світогляд-Філософія-Релігія*. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2014. Вип. 7. С. 51-62.

URL:<https://scholar.google.com.ua/citations?user=bHsOUI4AAAAJ&hl=uk>

10. Цимбалюк, В. І. Роль судово-психіатричної експертизи в питанні оцінки психічного стану особи. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 245-248.

URL:[http://www.irbis-](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Chkup_2014_4_59)

[nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Chkup_2014_4_59](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Chkup_2014_4_59)

11. Черкашин А.І. Зарубіжний досвід виховання особистості працівника правоохоронних органів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*, 2011. Випуск 14. С. 246-253.

URL:http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2011_14/files/P1411_39.pdf

12. Шевченко Л. О., Романчик Т.С. Гендерні особливості ціннісних орієнтацій правоохоронців. *Право і безпека*. 2011. № 1 (33). С. 197-201.

URL:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_1/PB-1/PB-1_43.pdf

13. Яхно Т. П. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посіб. К.: ЦУЛ, 2012. 168 с.

URL:<https://resource.odmu.edu.ua/chair/download/111775/dEYMgVyF2oQMwrEwf0OHCw/Конфліктологія та теорія переговорів.pdf>

Нормативно-правові акти:

1. Закон України «Про Національну поліцію» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379).

[URL:http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page)

2. Наказ МВС України «Про організацію діяльності органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України».

[URL:http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1769-12)

3. Наказ МВС України «Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» затверджене від 26.01.2016 № 50.

[URL:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16/paran10#n10](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16/paran10#n10)

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1.Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України.

[URL:http://www.kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua)

2.Офіційний веб-сайт судової влади в Україні.

[URL:http://www.court.gov.ua/vscourt](http://www.court.gov.ua/vscourt)

3.Офіційний веб-сайт Верховного Суду України.

[URL:http://www.scourt.gov.ua](http://www.scourt.gov.ua)

4.Офіційний веб-сайт Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільний і кримінальних справ.

[URL:http://www.sc.gov.ua](http://www.sc.gov.ua)

5. Офіційний веб-сайт СБУ.

[URL:http://www.sbu.gov.ua](http://www.sbu.gov.ua)

6. Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України.

[URL:http://www.gp.gov.ua](http://www.gp.gov.ua)

7. Офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури.

[URL:http://www.vkka.gov.ua](http://www.vkka.gov.ua)

8. Офіційний веб-сайт сайту Національного центрального бюро Інтерполу в Україні.

[URL:http://www.icpo.centrmia.gov.ua](http://www.icpo.centrmia.gov.ua)

9. Електронна бібліотека юридичної літератури «Правознавець»

[URL:http://www.pravoznavec.com.ua](http://www.pravoznavec.com.ua)

10.Тест руки Вагнера [URL:https://dytpsycholog.com/2015/03/27/тест-руки-вагнера-діагностика-агресії/](https://dytpsycholog.com/2015/03/27/тест-руки-вагнера-діагностика-агресії/)

11.Шкала реактивної і особистісної тривожності / Методика Спілбергера-Ханіна

[URL:https://reaktivnoj-i-lichnostnoj-trevozhnosti-metodika-spilbergera-hanina.html](https://reaktivnoj-i-lichnostnoj-trevozhnosti-metodika-spilbergera-hanina.html)